

Første verdenskrig og etterkrigsboomen, 1914-1920.

Av Gjermund Forfang Rongved

Mye lå til rette for at første verdenskrig skulle vært en gullalder for den norske økonomien, men da etterkrigsboomen gikk over i en langvarig depresjon høsten 1920, viste det seg at Norges økonomiske stilling var kraftig svekket. Den økonomiske utviklingen mellom 1914 og 1920 innebar store utfordringer for den norske statsmakten, inklusive Norges Bank som i mange tilfeller ble brukt som et middel i regjeringens nøytralitetsbalanserende krigsøkonomiske politikk. I det følgende skal det redegjøres for noen av forholdene som utgjorde denne politikken.

Da krigsutbruddet sommeren 1914 var et faktum, var det norske samfunn svært uforberedt. Det finnes nok flere årsaker til dette, men det virker sannsynlig at noe av sammenhengen må gjenfinnes i at utenrikspolitikken lenge hadde blitt ledet fra fremmede hovedsteder, samt at Norge og de norske politikerne siden unionsoppløsningen i 1905 ikke hadde gitt utenrikspolitikken prioritet.¹ Det økonomiske liv gikk som normalt ennå noen dager, og påvirkningen på børsen kunne ikke merkes før etter tre dager. Men den 3. august brøt panikken løs i det norske folk, og i en kort, hektisk periode var den bekymringsfrie tilværelsen snudd på hodet. Til å begynne med ble bankene og fødevarerforretninger utsatt for et kraftig press.

Panikken som satte inn 3. august, medførte køer utenfor forhandlere av kolonialvarer, kjøtt, kull og bakverk, og en del av disse var utsolgt for varer i løpet av dagen. Samtidig fortsatte tendensen til prisvekst på matvarebørsen. Køer var det også utenfor bankene, som nå opplevde at kundene tok ut innskuddene. Men da ledelsen i en del førende banker allerede hadde blitt enige om ikke å utbetale mer enn 100 kr fra den enkelte konto pr. dag, dempet dette presset noe. Bankene vendte seg allikevel til Norges Bank for rediskontering, og sentralbanken trådte støttende til overfor både banker og næringsliv, mens den ekstraordinære seddelutstedelsesretten i tiden fremover stadig ble overskredet. Norges Bank opplevde selv også køer, da mange søkte å benytte seg av den lovpålagte seddelinnvekslingen til gull, ved hovedsetet i Kristiania. Til å begynne med ble dette løst ved det som er kalt ”de små midler”, hvor kun få personer ble sluppet inn i banken av gangen, og gullstykkene ble talt sakte opp. Norges Bank hadde ikke til hensikt å stoppe gullinnvekslingen, men da Danmark og Sverige allerede fra henholdsvis den 2. og 3. august hadde besluttet å suspendere den, kom regjeringen Gunnar Knudsen på andre tanker. Fra 5. august ble det innført en provisorisk anordning om

¹ Dette er i alle fall blant Wilhelm Keilhaus påstander, se W. Keilhau, *Norge og verdenskrigen*, Carnegie-stiftelsen for mellommenneskelig fred/ H. Aschehoug & co, Oslo 1927, s. 1-10. Denne artikkelen bygger også i det store og hele på dette Keilhaus standardverk om første verdenskrig.

gullinnvekslingens suspensjon. Panikken var i det store og hele over etter 8. august, og en ny periode i landets økonomiske liv tok til.

Det var ikke bare overfor sentralbanken at regjeringen Knudsen tok grep. I det hele tatt ble verdenskrigen et veiskille i statsmaktens innflytelse i økonomien. Politikkenes mål var todelt: utenrikspolitisk skulle nøytraliteten sikres, innenrikspolitisk skulle man søke i størst mulig grad å unngå krigens innflytelse på det økonomiske liv. De to målene var dypt sammenvevd, da produksjon og handel innenlands var avhengig at nøytraliteten overfor de krigførende parter ble overholdt, noe som medførte at krigstiden gav et utenrikspolitikkens primat. Nøytralitetserklæring ble utstedt 1. august, den 2. august kom det utførselsforbud på en rekke føde- og råvarer, mens det den 4. august ble nedsatt en provianteringskommisjon som skulle ordne landets forsyninger. Sammen med den før nevnte provisoriske anordningen om stopp i gullinnvekslingen, kom en bestemmelse om en måneds alminnelig betalingsutsettelse, og få dager senere ble det også nedsatt en arbeidsledighetskomité. Gjennom provianteringspolitikken ble det i første rekke vedtatt maksimalpriser, som riktignok forsvant allerede utover høsten 1914, det ble gjennomført en rekke i hovedsak kommunale beslagleggelser av private kornbeholdninger, og det ble opptatt nye statslån for å sikre tilførselene. Staten sørget også for at det ble innført nye krigsforsikringer på sjøfarten, som skulle gjelde både flåten og varene. De ekstraordinære tiltakene som ble satt i gang etter krigsutbruddet, sprenget statsbudsjettet som hadde begynt å løpe fra 1. juli, men Stortinget bevilget ekstra midler.

Et hinder som lå i veien for at det økonomiske liv skulle foregå som normalt, og handelen med utlandet fortsette, gjaldt de krigførende parters kontrabandelovgivning – altså hvilke varer som var forbudt for utførsel til fiendtlige land. Spesielt England kom her med en rekke bestemmelser, som ble retningsgivende for mye av den norske handelen, og gjorde at England igjen kunne sies i stor grad å ha ”herredømme over den norske skipsfart under hele Den første verdenskrig”.² Tyskland fulgte opp de britiske kontrabandebestemmelsene, men kom ikke på langt nær til å få like mye innflytelse på den norske økonomien. De krigførende parters forsøk på å få kontroll over handelen og sjøfarten, og dermed avskjære fiendens tilførsler, førte til britenes Nordsjøsperring, som igjen utløste den tyske ubåtkrig. Den økonomiske krigen ble ført like inn i de nøytrale landene, da begge krigsparter innførte garantier som importørene her til lands måtte underskrive, som skulle sikre at importen ikke ble brukt til fremstilling av varer som kom motparten til gode. England søkte i tillegg å sikre at norsk fisk ikke ble solgt til Tyskland, som i 1915 hadde påbegynt store fiskeoppkjøp, til sterkt stigende priser. Tyskerne dominerte fiskemarkedet totalt, og prisøkningen skapte mye misnøye her hjemme. Regjeringen Knudsen innførte dermed eksportforbud på en rekke fiskeprodukter, i tillegg til at det ble igangsatt statlige fiskeoppkjøp. For britene var imidlertid ikke dette nok, og med hjelp av den norske fiskeridirektør Johan Hjort påbegynte i 1916 også britene en politikk med oppkjøp av norsk fisk. I august samme år lyktes det også britene å få i stand en avtale som gjorde at landet fikk forkjøpsrett med fastsatte priser på all fisk Norge ikke trengte til innenlands forbruk, fratrukket en fastsatt prosentdel til sentralmaktene – noe Norge presset

² G. Jahn, m. fl., *Norges Bank gjennom 150 år*, Norges Bank, Oslo 1966, s. 181.

frem for å beholde et skinn av troverdighet i nøytralitetsspørsmålet. Men reaksjonene på denne avtalen ble naturligvis ikke godt mottatt i Tyskland.

Krigstiden var lenge gode tider for Norge, da handel med råvarer og industriproduksjon lenge kunne fortsette til begge krigførende parter, og skipsfarten gikk for fulle seil til stadig høyere frakter. Konkurransen på det norske fiskemarkedet presset prisene i været. Eksportinntektene gav en betydelig pengerikelighet, seddelmengden steg voldsomt, og både Norges Bank og privatbankene økte utlånene. Med økt seddelmengde fulgte økte priser. Etter hvert steg også valutakursen, og gullinnløsingen ble i prinsippet innført igjen, men da sedlene var verdt mer enn gullet, var det nå seddelinnløsningsplikten som ble sagt opp. Regjeringen valgte også å presse Norges Bank til å gi statslån til de krigførende partene.³ Men da England mot slutten av 1916 klaget over at Norge ikke overholdt fiskeavtalen, slo krigsmakten over på en forbudslinje overfor eksport, som ifølge den samme avtalen skulle komme Norge og de norske fiskeriene til gode. I 1917 skulle tingene forverres vesentlig for den norske økonomien. Tyskerne erklærte tidlig dette året en uinnskrenket ubåtkrig, noe som gikk hardt utover den norske skipsfarten og tilførselene. Tilstanden ble enda verre da USA gikk inn i krigen, og samtidig innførte eksportforbud. Knappheten på både brensel og næringsmidler ble stor her til lands, og prisene steg. Selv om valuta- og gullbeholdningen sank, var seddelomløpet fortsatt stigende, noe som skyldtes økte utlån, og spesielt at de norske statslånene dette året ble effektive. Optimismen forsvant heller ikke, og et lett kredittmarked sammen med en betydelig pengerikelighet ble brukt til gode investeringer for eksempel i kommunene, men også til storstilt spekulasjon, spesielt i skipsaksjer. Bunnen gikk imidlertid ut av aksjemarkedet da krigshandlingene ble avsluttet på slutten av 1918.

Men det norske samfunnet krasjlandet ikke med krigsavslutningen. I løpet av krigsårene hadde Norge på grunn av de store inntektene og de mange statslån, skiftet status fra debitornasjon til kreditornasjon. Da den frie handelen igjen kunne gjenopptas, gikk den internasjonale økonomien i 1919 og 1920 inn i en positiv etterkrigskonjunktur, og her hjemme hadde vareknappheten og pengerikeligheten skapt et etterspørselsoverskudd, noe som la grunnlaget for en betydelig import. Den sterke norske kronen falt fort i verdi, da importen forutsatte tilgang på utenlandsk valuta – fremfor alt pund og dollar – som steg over de gamle pariteter allerede i 1919. Den sterkt svekkede kronen, og at overskuddet på driftsbalansen fort ble snudd til underskudd, gjorde at Norge i løpet av disse årene ved et trylleslag igjen hadde blitt en debitornasjon. Da det internasjonale konjunktururomslaget kom i slutten av 1920, og etterkrigsboomen gikk over i en depresjon, ble den norske økonomien hardt rammet.⁴ Etterspørselen krympet, vareeksporten gikk tilbake og prisene falt drastisk. Noen av de tidligere norske eksportmarkedene hadde blitt ødelagt av krigshandlingene. Mangelen på etterspørsel i fraktmarkedet gjorde flåten uvirksom. Bedrifter gikk konkurs, og arbeidsledigheten økte, og konflikter i arbeidslivet svekket produksjonen ytterligere. Den økonomiske krisen påvirket også bankvirksomheten, da stadig færre kunne betjene gjeld, og det viste seg at svært mye av sikkerheten som var stilt for bankenes utlån under

³ Keilhau, *Norge og verdenskrigen*, s. 310-311.

⁴ Det følgende er i all hovedsak hentet fra R. Danielsen, m.fl., *Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*, Universitetsforlaget, Oslo 1992, s. 264-265.

oppgangstidene, var kraftig oppblåst. Noe av det første den nye sentralbanksjefen Nicolai Rygg måtte gjøre, ble nå å trå til for de nødstilte bankene, gjennom bankstøttepolitikken – hans mål om gjenopprettelse av kronens verdi til gullpariteten, gjennom et strengt kredittmarked, måtte vente til midten av 1920-tallet.

Kilder:

Danielsen, Rolf, m.fl., *Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*, Universitetsforlaget, Oslo 1992.

Jahn, Gunnar, m. fl., *Norges Bank gjennom 150 år*, Norges Bank, Oslo 1966.

Keilhau, Wilhelm, *Norge og verdenskrigen*, Carnegie-stiftelsen for mellommenneskelig fred/ H. Aschehoug & co, Oslo 1927.